

ge and development in both phylogeny and ontogeny. Individual aggression cannot be transferred to an aggression occurring on the level of social entities: here the causes and motivation are different. Neither is aggressiveness a manifestation of normality, of man's unchanging nature or of natural behaviour in other biological species. In animals, aggressiveness appears more markedly only in some species of articulata and vertebrata; it is always linked up with broader functions aiming at the self-preservation of the species and relates particularly to the area of agonistic behaviour. Human aggression appearing at the level of social entities is conceived by Marxist methodology as a phenomenon of antagonistic class civilization whose causes are predominantly economical and social. Under concrete historical conditions, social interests and factors play a substantial part in aggressive behaviour both on the individual level and on the level of social entities, and it is only through their mediation that also the contradictions and unity of the dialectic of the social and the natural can manifest themselves.

Problémy povahy a uplatnění výkladových schémat ve společenském poznání*

MARTIN POTŮČEK

Sportpropag, Praha

Úvodem

Tento příspěvek se zabývá povahou, vzájemnými vztahy a způsoby užití některých obecných poznávacích forem — tzv. výkladových schémat — ve společenských vědách. Vychází tak vstřícně zvýšenému zájmu o řešení problémů integrace poznatků jednotlivých společenskovědních disciplín, vyvolanému mimo jiné i silící praktickou potřebou tvorby modelů složitých společenských objektů. Z povahy věci se soustřeďuje zejména na obecně vědní a filozofickou úroveň poznání. Nicméně vychází z reflexe společenské skutečnosti a při úvahách o podobě vhodných nástrojů jejího zkoumání se snaží plně respektovat její specifickou ve srovnání s přírodou a technikou.

Poslední syntetická práce o metodologii věd u nás vyšla před dvaceti lety [Filkorn 1960]. Rozlišuje se v ní klasifikační analýza, vztahová analýza, jejíž součástí je i kauzální analýza, a dialektická analýza. Od té doby došlo k mnoha změnám jak společenské skutečnosti samé tak i celku společenskovědního poznání. Tyto změny si podle mého názoru vynucují doplnění uvedených analytických postupů o další obecné způsoby výkladu jevů.

Stat' prezentuje jeden z možných pokusů o takové doplnění. Filkornem předkládané kauzální výkladové schéma rozvíjí pomocí systému výkladových schémat, a to interakčního, kondicionálního, systémového, teleonomického a holistického, a zabývá se problémy jejich vzájemných vztahů a jejich uplatnění v celku společenskovědního poznání. Výkladová schémata ve vztahu k obecné dialektické metodě poznání pokládáme za dílčí poznávací postupy.

Většina témat, která jsou předmětem následujících úvah, je svou povahou kontroverzní a nabízí různá řešení. Není přirozeně možné řešit naznačenou problematiku v plné šíři. Smysl příspěvku proto tkví spíše ve formulaci otázek, popřípadě návrhu dalšího směru zkoumání.

1. Motivace úvah o výkladových schématech

Jednou z předností modelové tvorby a užití modelů ve sféře společenských věd je neúprosně se prosazující důraz na vyjasnění gnozeologických východisek modelování, explikace samotného „pojetí“ modelovaného předmětu. Není-li přiřazení formálního modelového aparátu k poznávané skutečnosti věnována přiměřená pozornost v počátcích modelové tvorby, čeká modelové tvůrce a uživatele mnoho problémů ve fázi interpretace a implementace už hotového modelu.

* Článek je přepracovanou verzí referátu předneseného na semináři *Funkce teorie v sociologickém výzkumu* v Alšovicích v roce 1980. Nastíněné problémy se v jistém smyslu doplňují a překrývají s koncepcí diskutovanou v článku s. Buriánka. Oba texty do určité míry odrážejí stav metodologie a reprezentují řešení některých metodologických otázek na našich pracovištích.

Několikaleté zkušenosti s komplexním modelováním tělovýchovné organizace(1) mne proto vedly k pokusu o vymezení některých opakovaně užívaných poznávacích forem, které jsou — ať si toho společenský vědec, resp. modelový tvůrce je či v horším případě ani není vědom — nezbytným předpokladem společenskovědního poznání, a tedy i modelové tvorby. Tyto poznávací formy přitom nejsou teorií poznávaného či modelového objektu; jsou spíše abstrakcí metodických postupů reprodukce konkrétního než samotnou abstrakcí konkrétního (i když nelze stroze oddělovat logickou a fakultní složku poznání v nich obsaženého). To usnadňuje jejich srovnání s použitými nebo nabízejícími se modelovými formalizacemi. Přitažlivé téma podobné komparace, která může být užitečným nástrojem kritického rozboru modelových aplikací, překračuje rámec tohoto příspěvku. Omezím se zde pouze na stručnou ilustraci takového postupu (viz oddíl 6. 1). Nicméně lze očekávat, že i tam, kde se dosud z objektivních či subjektivních důvodů zatím nesetkáváme s pokusy o modelové aplikace, mohou být úvahy o výkladových schématech užitečné při hledání vhodných postupů a metod společenskovědního poznání.

2. Definice a vymezení výkladových schémat

2. 1. Definice

„Výkladová schémata skutečnosti jsou takové zobecněné formy organizace poznání, které toto poznání umožňují, zprostředkují a zároveň i aktivně ovlivňují. Jsou nutnými, nikoli však postačujícími podmínkami tohoto poznání.“

2. 2. Diferenciální vymezení významu pojmu

Pro výkladová schémata je charakteristické, že jde o vysoce abstraktní poznávací formy užívané soudobou vědou a filozofií.(2) Právě tato obecnost, nízké zastoupení předmětné složky poznání je odlišuje od takových kategorií, jako jsou *explanační hypotéza, teorie, model, vědní škola*.

Výkladová schémata nelze ovšem podle mého názoru ztotožňovat ani s *metodami poznání*. Součástí metody je návod k aplikaci určitého postupu zkoumání; výkladová schémata jsou pouze myšlenkové aktrakce, z nichž mohou metody jako praktické instrukce vycházet.

V literatuře se setkáme s mnoha dalšími významově příbuznými pojmy. Zmíním se pouze o některých. Stěpin — Tomil'čik [1970: 31] pracují například s pojmem „*modelová schémata vědy*“, který dále hierarchizují do tří úrovní:

1. empirická schémata,
2. počáteční modely teoretického výkladu,
3. schémata tvořící základ rozvinutých teorií.

Artjuch [1967: 63] hovoří o „*kategoriálních strukturách teoretického myšlení*“ jako o zákonitých vztazích v myšlení, které syntetizují vědeckou teorii v té či oné etapě objasňování skutečné povahy poznávacích objektů. V obou výše zmíněných přístupech je — na rozdíl od dále uváděného pojetí výkladových schémat — více akcentována předmětná složka poznání. Totéž lze říci o významu

(1) Metoda komplexního modelování je popsána v práci [Faifr — Gál — Grim — Potůček — Zeman 1978], způsob a výsledky její aplikace na tělovýchovnou organizaci shrnujícím způsobem pak v článku [Beránková — Potůček — Zeman 1980]. O místě komplexního modelování v širším metodickém proudu navazujícím na koncepci modelů systémové dynamiky (viz např. [Forrester 1971]) je stručná zmínka v článku [Potůček 1980b].

(2) Při jejich popisu nebude užito aparátu formální logiky, poněvadž ten umožňuje vystihnout pouze některé rysy; není obecně aplikovatelný.

pojmu *paradigma*, jak jej užívá Kuhn [1970] ve své koncepci vědeckých revolucí a v ještě větší míře Maruyama [1973] při popisu převažujících stylů myšlení v různých kulturních kontextech.

Celišev [1977] rozvíjí koncepci tzv. *konceptuálních schémat*. Konceptuální schémata zahrnují širokou škálu všech jazykových konstruktů nalézajících se mezi krajními póly charakterizujícími faktuelní a logickou složku poznání. Výkladová schémata jsou ve světle této koncepce podmnožinou množiny konceptuálních schémat a nalézají se samozřejmě mnohem blíže logickému pólu poznání.

Nowak [1975: 273] užívá pojmu výkladové schéma jako synonyma *nomologicko-deduktivního schématu* vysvětlení jevů, které popsal Hempel [1965]. Vede jej k tomu přesvědčení, že nomologicko-deduktivní schéma je jediným možným výkladovým schématem událostí (cit. d., s. 289). Domnívám se ovšem, že varieta ve společenských vědách užívaných explanačních postupů je přece jenom širší. V každém případě je výkladové schéma sensu Nowak pojmem označujícím určitou myšlenkovou proceduru, zatímco v pojetí prezentovaném v tomto příspěvku je myšlenkovou reprodukcí některých obecných rysů samotné poznávané skutečnosti.

Prezentovaná výkladová schémata se snad nejvíce blíží Tenzerovu [1968] pojetí základních forem determinace jevů. Vyznačují se však potenciálně bezprostřednějším vztahem k praxi poznávacího procesu, což vyplývá z jejich funkce účelně artikulovaného mezičlánu teoretického poznání a modelové tvorby.

Možným souvislostem výkladových schémat a zákonů je věnována pozornost v závěru tohoto příspěvku (oddíl 5.).

Ještě poznámku o důvodu, který vedl k označení dále analyzovaných poznávacích forem jako výkladových schémat, když se naskýtal možnost užít sousloví *poznávací schémata*. Lze tím totiž vhodně zdůraznit nepominutelnou roli subjektu v poznání, důležitost jeho rozhodnutí o užití té či oné poznávací formy. Pojem výkladové schéma se zdá být vhodnější proto, poněvadž neimplikuje předem (na rozdíl od pojmu poznávací schéma) nutnost úspěšného završení poznávacího procesu při aplikaci vybrané poznávací formy.

3. Gnozeologická východiska užití výkladových schémat

3. 1. Postavení výkladových schémat v celku společenskovědního poznání

Navržené pojetí výkladových schémat (viz oddíl 4.) je pokusem o specifikaci opakovaně užívaných obecných poznávacích forem, do nichž se promítají jak historicky osvědčené zkušenosti poznání, tak i současný pohyb v marxistické filozofii a metodologii společenských věd i v těchto vědách samotných. Tato specifikace nemůže být samozřejmě nikdy vyčerpávající, (3) je pouze nedokonalým pokusem o vyjádření určité fáze nekonečného procesu diferenciací a integrace poznání. Orientuje se přitom převážně na oblast logických základů společenskovědního poznání, na objasňování — bohužel často nereflektovaných — východisek poznávací aktivity společenských vědců. Představují metodický nástroj, který lze zařadit do souboru dalších nástrojů poznání, jako jsou například *konceptuální schémata* jednotlivých vědních disciplín (příklad: sociologická teorie sociálně třídní struktury), *formálně logické postupy* (příklad:

(3) Jelikož jde o výraz systémového utřídění vybraného typu poznávacích nástrojů, platí zde systémově metodologický paradox jako jeden ze tří základních paradoxů systémového myšlení, spočívající ve vzájemné podmíněnosti dvou úkolů: konstruování popisu konkrétního systému a vytvoření metodologie systémového výzkumu. Nutnou podmínkou pro řešení prvního úkolu je řešení úkolu druhého a naopak [Sadovskij 1979: 167].

již zmíněné nomologicko-deduktivní schéma), *specializované metody zkoumání*, vytvářející vlastní pravidla výkladu skutečnosti (příklad: aplikovaná statistika), *vědecký popis* jako nezbytná báze vědeckého objasňování (příklad: klasifikace, komparace) a další poznávací postupy (*racionální spekulace, imaginace* apod.).

3. 2. Stálé a proměnné v poznání a výkladová schémata

Úsilí lépe chápat a vymezit vlastností užívaných poznávacích forem (postupů) charakterizuje celou historii vývoje vědy a filozofie. Jeho mezníkem se stala Kantova filozofická analýza prokazující neoddelitelnou spjatost lidského poznání s předem danými formami vnímání a způsoby uvažování. Kant vystihl skutečnost, že užití těchto forem v určité konkrétní poznávací situaci má apriorní povahu; mylně se však domníval, že jsou neměnné a nevyvoditelné ze zkušenosti. Marxistická filozofie a metodologie vědy nepopírá úlohu apriorní složky procesu poznání, přesvědčivě však argumentuje proti její absolutizaci. Šťastně to vyjádřil Filkorn [1960: 85an.]: „Ve styku se skutečností vznikají v lidech zvyky, poznatky a celé soustavy pojmů, popřípadě teorie, které se v další činnosti lidí stávají nutnou součástí jejich postoje a formou, kterou poznávají a pozorují předměty; stávají se tedy formou obsahu poznatků nebo formou faktu. V míře, v níž jsou tyto zvyky a pojmy formovány pod tlakem reality, jsou odrazem reality, a proto nemá jejich ztvárňující schopnost a funkce subjektivní charakter, nýbrž naopak, objektivní, obohacující charakter. Jejich prostřednictvím fakt vstoupí do praxí ověřeného celku, jenž určuje jeho úlohu v něm a tím i jeho vlastnosti. (...) Uvedené pojmy, postoje, teorie, nako- lik vznikly jako výsledek pozorování a jiných vědeckých postupů, jsou apos- teriorní, zkušenostní. avšak nako- lik se ověřily a staly samozřejmými tak, že byly návodem pro další zkoumání, tj. nako- lik získaly určující úlohu, staly se východiskem, zákonem dalších pozorování a z tohoto hlediska se staly apriorní- mi. Z toho, že každé a priori je aposteriorní a že každé pravdivé všeobecné a posteriori se stane a priori, plyne, že úloha metody a teorie faktů spočívá v co nejširším zapojení pozorování do širokých celků a v organickém spojení přinášející smysl s teoretickými poznatky, tj. v pohledu na věci z hlediska těchto celků a teorií, jejichž pomocí hned při pozorování pronikáme do hloubi věcí. Aby se tato úloha mohla uskutečnit, je třeba, aby se všechny určující apriorní postoje a předpoklady staly uvědomělé, jasné, aby tak byly přístupné důklad- nému prostudování a ověření.“

Výkladová schémata jsou v souladu s uvedenou Filkornovou formulací po- jata jako pokus o vyjádření historicky podmíněných, v současné fázi rozvoje společenských věd však relativně apriorních složek poznání. Přitom reagují na pohyb, k němuž došlo v oblasti gnozeologie společenských věd v posledních dvaceti letech: lze to dokumentovat jejich srovnáním s Filkornovým vymeze- ním analytických vědeckých postupů, obsaženým v již citovaném díle. Filkorn rozlišuje analýzu jevu, klasifikační analýzu, vztahovou analýzu, jejíž součástí je i kauzální analýza (cit. d., s. 177) a dialektickou analýzu. Na rozdíl od dále uvedeného členění výkladových schémat tedy nevěnuje speciální pozornost ex- plicitním formám výkladu reálné cílovosti a celostnosti, i když už v době vzniku díla předvídatě upozorňuje na závažnost reflexe těchto vlastností poznávané skutečnosti (cit. d., s. 263 an.). Ani interakci, kondicionalitu a systémový přístup nevydělňuje jako samostatné formy poznání.

Domnívám se, že vydělení interakčního, kondicionálního, systémového, teleo- nomického a holistického výkladového schématu (viz oddíl 4. 2), obohacující Filkornovo vymezení analytických vědeckých postupů, je výrazem adekvátní

reakce na rozvoj poznání společenských — ale nikoliv pouze společenských — věd v posledním dvacetiletí. Může být také příkladem empirického důkazu historické podmíněnosti apriorní složky poznávacího procesu.

Analytické oddělení a popis jednotlivých výkladových schémat jsou nezbytné proto, aby bylo možno odhalit, jasně vyjádřit a studovat jednotlivé komponenty relativně apriorní složky společenskovedního poznání; umožňuje to také lépe specifikovat a řešit aktuální gnozeologické problémy. Bez takového systematického úsilí výrazně roste nebezpečí užití neadekvátních apriorních forem poznání, i když badatel sám může být přesvědčen o správnosti svého postupu.

3. 3. *Potřeba integrace poznání a výkladová schémata*

Konstitutivním vývojovým rysem novověké vědy je proces diferenciaci a specializace vědních disciplín a oborů, jenž našel svůj ideový výraz v Descartových myšlenkách a byl podpořen navazujícími úspěchy analytických poznávacích postupů v oblasti přírodních a technických věd. Tento trend (jenž se mimochodem projevuje i v diferenciaci jednotlivých odvětvových sociologií) se v současnosti dostává do rozporu s růstem komplikovanosti, vzájemného sepětí a návazností různých stránek společenské reality, včetně jejích přírodních a technických podmínek a efektů. Vzrůstá potřeba syntézy poznatků jednotlivých vědních disciplín, jež je třeba zabezpečit obecnějšími poznávacími postupy. „Charakteristickým rysem soudobé vědy, soudobého vědeckého poznání je prudký a velice zřetelný růst úlohy teorií, přístupů a kategorií, které se nyní často, na rozdíl od jednotlivých speciálně vědních teorií, přístupů a kategorií na jedné straně a filozofických teorií, metod, přístupů a kategorií na druhé straně, nazývají obecně vědními“ [Javůrek — Zeman 1979: 7]. Těžiště problematiky výkladových schémat se nachází právě na úrovni obecně vědních forem a principů poznání; vědomé užití výkladových schémat se může stát jedním z nástrojů posilování vnitřní jednoty vědeckého poznání bez ohledu na bariéry profesní specializace, ale i adekvátních vazeb tohoto poznání na jeho filozofickou bázi.

4. *Pojetí výkladových schémat (4)*

4. 1. *Členění výkladových schémat*

Hierarchičnost procesu poznání, složitě a zprostředkovaně odrážejícího hierarchičnost poznávané společenské skutečnosti, nachází svůj výraz i v hierarchické struktuře výkladových schémat. Členění výkladových schémat do hierarchických úrovní podle ontologického statu poznávané skutečnosti je samozřejmě hrubé a pouze aproximativní; v praxi poznání dochází k četným přesahům mezi jednotlivými úrovněmi poznávané skutečnosti a výkladových schémat. Na nižší úrovni se nacházejí výkladová schémata vztahující se k relacím mezi jevy. Jde o *kauzální, interakční a kondicionální* výkladové schéma. Na vyšší úrovni, charakterizované vyšší mírou obecnosti, jsou výkladová schémata vztahující se k větším celkům reality: *systémová, teleonomická a holistická*.

Výkladová schémata jsou vyjádřením dílčích momentů celku poznávacího procesu, kterým je materialistická dialektika.

(4) Výkladová schémata jsou členěna pro účely jejich gnozeologické analýzy; v konkrétním procesu poznání dochází vždy k jejich vzájemnému překrývání a podmínování. Dílčí výkladová schémata vyjadřují jednotlivé momenty objektivní dialektiky (viz pasáž 4. 2.).

4. 2. Popis výkladových schémat

4. 2. 1. Relační výkladová schémata

Východiskem aplikace relačních výkladových schémat (schémat vysvětlujících vztahy mezi jevy) je *popis samotných jevů*, který se uskutečňuje například *klasifikací* jevů nebo využitím *typologické analýzy*, v níž už více intervenuje teoretická složka poznání. Jakýmsi předstupněm všech dále uvedených relačních výkladových schémat může být i *komparace*, umožňující lépe diskriminovat mezi jevy, a dále *asociační analýza*, vyznačující se tím, že už víme o existenci nějakého vztahu mezi jevy, nedokážeme jej však zatím blíže určit.(5)

4. 2. 1. 1. Kauzální výkladové schéma

Pojem „kauzalita“ je ve filozofii a metodologii věd už dlouho a hluboce zakořeněn.(6) Důležité je zejména rozlišení užšího a širšího chápání významu tohoto pojmu. Někteří marxističtí a nemarxističtí filozofové jej užívají v zásadě jako synonyma pojmu „*determinismus*“ (ve významu objektivní určenosti jevů). Cítíme zde sílu tradice sahající až k osvícenskému materialismu XVIII. století. Zaujetí správného gnozeologického stanoviska k objektivní determinaci jevů vede v takovém případě až ke kauzálnímu univerzalizmu, tzn. ke sklonu vysvětlovat všechny jevy pouze prostřednictvím kauzálních vztahů. Logickým důsledkem konfrontace tohoto terminologického úzu s empirií soudobého vědeckého poznávacího procesu je neustálá extenze významu pojmů „kauzalita“, „kauzální princip“, „kauzální zákon“.

Obširnou monografii o kauzalitě zpracoval Bunge [1962], z našich filozofů se jí věnoval především Bartoš [1977]. Oba autoři odvozují vhodnost užšího chápání významu pojmu „kauzalita“, které lépe odpovídá dosaženému stupni rozvoje vědeckého poznání i jeho budoucím nárokům a potřebám. Chápu kauzalitu v nejjednodušším případě jako dvoučlennou relaci spojující příčinu a její nutný účinek. Ve složitějších případech může jít o působení několika příčin na jeden účinek nebo o uplatnění celé sítě kauzálních vazeb, kdy účinky příčin se stávají příčinami jiných účinků. V souvislosti s výkladovými schématy je kauzalita chápána zhruba v uvedeném smyslu. Kauzální výkladové schéma, vysvětlující relaci mezi jevy, se v tomto případě vyznačuje časovou následností příčiny a účinku, jednosměrností působení příčiny na účinek a tranzitivností v případě zřetězení příčin a účinků. Přitom se ovšem předpokládá, že účinek nepůsobí — ani zprostředkovaně — zpětně na příčinu, působení je jednosměrné. Tam, kde se příčinný vztah opakuje, je možno formulovat kauzální zákon. Uplatnění kauzálního výkladového schématu je v tomto užším pojetí pouze jednou z možných forem výkladu objektivní determinace jevů.

(5) Někteří autoři (srovnej například Tenzer [1968: 23n]) vydělují jako samostatnou formu výkladu vztahů mezi jevy *funkční determinaci*, chápanou jako identifikaci stálého vztahu mezi měnícími se jevy. Takto užitý pojem funkce, mající svou bezprostřední obdobu v matematické teorii funkcí, je nutno pozorně odlišovat od užití běžného ve společenských vědách a spjatého s vymezenou úlohou, rolí organického systému; jinak může dojít k nebezpečné pojmové konfúzi. Sám problém oprávněnosti užití funkční formy determinace (v prvním významovém odstínu) v aplikační sféře společenských věd by jistě zasloužil zevrubnou metodologickou analýzu.

(6) Zabývala se jím celá plejáda filozofů a vědců; zmiňme se alespoň o linii vedoucí od Aristotela přes Humova a Kantovu kritiku až k logickým atomistům a novopozitivistům ve dvacátém století (Russel, Reichenbach).

4. 2. 1. 2. Interakční výkladové schéma

Toto výkladové schéma v elementární podobě předpokládá paralelní vzájemné působení mezi dvěma jevy. Je to tedy symetrická relace, v níž nelze rozlišovat prvotní příčinu a druhotný (následný) účinek, přesto však dochází ke změnám obou jevů, jež nelze vysvětlit jinak než jejich působením na sebe navzájem. Interakční výkladové schéma lze tak jako v předchozím případě zobecnit do podoby celých interakčních sítí mezi jevy.

Často je ovšem možno se setkat i s širším chápáním významu pojmu „interakce“ ve smyslu vzájemného, leč časově a směrově rozloženého působení. Rozumí se tím situace, kdy jev *A* nejprve působí na jev *B* (aniž by jev *B* působil na jev *A*). Následuje působení jevu *B* na jev *A* (aniž by současně jev *A* působil na jev *B*) a cyklus se může opakovat do nekonečna. Domnívám se však, že to je nevhodná extenze významu pojmu, neboť definiční vlastností interakce dvou jevů by měla být právě skutečnost, že změny, k nimž v nich v jejím průběhu dochází, jsou nerozlišitelně závislé na vlastnostech obou. (Elementárním příkladem interakce je gravitační působení těles na sebe navzájem.)

Je pozoruhodné, že ač je interakční výkladové schéma ve vědě dosti rozšířeno, existuje pouze málo pokusů o jeho obecnou gnozeologickou analýzu. Zvláště patrné je to v sociologii, sociometrii a sociální psychologii, v nichž nachází pojem „interakce“ široké uplatnění. Úzce se váže na oblast sociální komunikace a historie sociologie už zaznamenala i pokus o zevšeobecnění jeho použití na úkor jiných způsobů výkladu společenské skutečnosti (Simmel).

4. 2. 1. 3. Kondicionální výkladové schéma

Podmínka nemá (na rozdíl od „aktivní“ příčiny) schopnost přímého působení. Je abstrakcí vlastností okolí jevu, které jej sice nemohou vyvolat, mohou jej však — svou prostou „pasivní“ přítomností — umožnit, nebo naopak zabránit jeho uskutečnění. Kondicionální výkladové schéma postihuje vztah mezi jevem — podmínkou a jevem — potenciální realizací; aktualizace této realizace závisí na existenci jevu — podmínky. Tento vztah je jednosměrný a tranzitivní (několikanásobná podmíněnost jevů). Podmínka musí být splněna, aby mohlo dojít k aktualizaci jevu — potenciální realizace (z tohoto hlediska musí podmínka časově předcházet realizaci), na rozdíl od příčiny však může existovat beze změny i po aktualizaci jevu — potenciální realizace.

Už zde je třeba učinit předběžnou poznámku o vzájemné závislosti jednotlivých výkladových schémat; kondicionální výkladové schéma nelze totiž dobře uplatnit izolovaně, bez využití jiných výkladových schémat. Nejtěsněji je samozřejmě vázáno na kauzální výkladové schéma (Bartoš [1977] razí pro souhrnné označení pojmů „příčina“ a „podmínka“, jejichž působení na účinek má často velmi komplikovanou podobu, termín „*genetické antecedenty*“), ale rozlišení mezi vnitřními a vnějšími podmínkami už bezprostředně navazuje i na pojetí autonomnosti větších celků reality, a tedy na dále uváděné teleonomické a holistické výkladové schéma.

4. 2. 2. Výkladová schémata vztažená k větším celkům reality

Zatímco analytické rozlišení relačních výkladových schémat nevyvolává v prvním přiblížení větší komplikace, u výkladových schémat vztažených k větším celkům reality je situace z povahy věci obtížnější. Lze si dokonce položit otázku, zda je vhodné diferencovat mezi systémovým, teleonomickým a holistickým výkladovým schématem, když by bylo možno vystačit pouze s adekvátně interpretovaným prvním z nich. Domnívám se však, že i když je teleonomické a holistické výkladové schéma těsně spjata se systémovým výkladovým sché-

matem, svědčí pro jejich oddělení některé negativní zkušenosti s ukvapenou a nekritickou aplikací systémového paradigmatu ve společenských vědách. vy- značující se podceněním myšlenkového bohatství tradičněji orientovaného spo- lečenskovědního poznání.

4. 2. 2. 1. Systémové výkladové schéma

Systémové výkladové schéma je propracováno a rozvíjeno zejména obecnou teorií systémů (například Bertalanffy [1968], Blauberg — Judin [1973] a další). Jak uvádí Kuzmin [1976], *systémovost* je třeba chápat jako jeden z důležitých parametrů, rozměrů objektivního světa, v nichž se uskutečňuje jeho vědecké poznání.

Velmi všeobecně řečeno, systémové výkladové schéma je vhodné aplikovat při vysvětlování povahy a vývoje reálných systémů, to znamená v realitě po- stupně zformovaných celků skládajících se z *prvků* vyznačujících se *vlast- nostmi* a spojených *vztahy*.

Systémové výkladové schéma si postupně vybudovalo bohatou kategoriální strukturu popisující jednotlivé stránky reálných systémů. K dalším důležitým pojmům této struktury (kromě již použitých) patří *okolí systému, integrace a diferenciace, řízení, hierarchie, činnost, chování, struktura a funkce* apod. Dů- ležité je, že pro uspokojivý výklad takových složitých reálných systémů nelze vystačit s žádným z dříve uvedených výkladových schémat.

Pro konkretizaci vztahů mezi prvky v rámci systémového výkladového sché- matu lze a je třeba užít relačních výkladových schémat.

4. 2. 2. 2. Teleonomické výkladové schéma

Teleonomické výkladové schéma vyjadřuje vztah geneze a cílovosti při vysvět- lování hybných sil vývoje složitých sociokulturních objektů.⁽⁷⁾ Odpovídá tak prokázané vlastnosti těchto objektů anticipovat možné budoucí cíle a usilovat o jejich dosažení v návaznosti na minulý historický vývoj a existující limity zdrojů.

Podrobnější dekompozice teleonomického výkladového schématu [Potůček 1980a; 1981] vede k vymezení role *materiální struktury* daného objektu, jejíž součástí je kromě materiálních podmínek existence a lidských činností také svět sociálních institucí a vztahů a povaha člověka samého, jeho biologicky a kulturně podmíněná „vnitřní příroda“. Materiální struktura objektu je úze

(7) Termín „*teleonomický*“ má poukazovat na protichůdnost soudobého pojmání aktivity těchto objektů oproti jejich „*teleologickému*“ výkladu v duchu ide- alismu. V sovětské literatuře sílí tendence zabývat se danou třídou jevů a vymezit pro ni příslušný termín. Makarov [1977: 130n] shrnuje, že pojem „*teleonomie*“ od- povídá nazrálé potřebě popsat vztahy objektivních účelových a k cíli směřujících procesů. Dodává vhodnou formu již existujícím pojmům. Tento termín podtrhu- je svébytnost cílově orientovaných objektů, vyjadřuje jednu z důležitých objektiv- ních stránek jejich existence, bez níž by se náš obraz o nich ochudil. Makarov pojmu „*teleonomický*“ přiřazuje dva základní významy. Prvý, široký význam odpovídá obec- né cílovosti v živé přírodě, v činnosti vědomí, v sociálně-ekonomických vztazích, v ky- bernetických zařízeních (tak je tento pojem použit i v tomto příspěvku); druhý, vel- mi úzký význam tohoto slova je vztažen pouze k lidskému vědomí a činnosti. Miklin — Podoľskij [1980: 99n] říkají: „... v procesu historického vývoje dochází k vývoji objektivní dialektiky, podmíněné objevováním se složitějších forem hmoty a vyš- ších úrovní organizace... Jeden z nejzávažnějších takových momentů představují málo zkoumané „cílové“ vztahy. Jsou specifickým druhem reálných, objektivních vztahů v procesu vývoje... Pro označení těchto vztahů považujeme za možné po- užívat pojmy „účelnost“ a „teleonomičnost“ jako neadekvátnější a dostatečně široce přijímané.“

svázána s kategorií společenského bytí. Od ní je odvozen *systém hodnot objektu*, který více souvisí s kategorií společenského vědomí. *Soubor cílů a norem objektu* je konkretizací systému hodnot na danou situaci a časový horizont. Jeho funkcí je orientovat budoucí vývoj materiální struktury objektu v souladu s přijatými hodnotami. Důležitou součástí teleonomického výkladového schématu je i *způsob hodnocení plnění cílů a norem objektu*. Představuje srovnání aktuálního stavu materiální struktury objektu se souborem jeho cílů a norem. Výslednou informaci o míře úspěšnosti plnění přijatých cílů a norem získává *řídící systém objektu* jako podklad pro rozhodování o způsobech, jak optimalizovat uspokojování společenských, institucionálních, skupinových a individuálních potřeb změnami v materiální struktuře objektu, ale také ovlivňování hodnotového systému. V neposlední řadě je třeba respektovat i skutečnost, že všechny reálné ekvivalenty výše zmíněných prvků jsou vybaveny schopností reprodukce minulých vývojových trendů, jež jim propůjčuje jistou autonomii (genetický aspekt).

Teleonomické výkladové schéma se pokouší objasňovat takové jevy svázané s existencí společenských organických celků, jako je schopnost *orientovat* se ve světě, *anticipovat* možnou budoucnost, *hodnotit*, vybírat z různých možností, *adaptovat* se na změněné vnitřní či vnější podmínky v souladu s nabízejícími se možnostmi uspokojování potřeb.

4. 2. 2. 3. Holistické výkladové schéma(8)

Holistické výkladové schéma bývá v literatuře zpravidla charakterizováno takto:

1. celek nelze redukovat na sumu částí, z nichž se skládá;
2. celek proniká do částí, mění je, v částech se projevuje povaha celku;
3. bytí celku se odvozuje ze vzájemných vztahů částí;
4. celek nemůže být zkoumán, aniž by byly zkoumány části, a části nemohou být zkoumány nezávisle na zkoumání celku [Blauberg 1964: 96; Lange 1966].

Mnozí filozofové nevěnovali problému vztahu celku a jeho částí dostatečnou pozornost; často se spokojili se sumativní koncepcí (celek není ničím více než sumou svých částí). Tento postoj byl typický zejména pro některé materialisty osmnáctého století, ovlivněné rozvojem mechanistické přírodovědy. Rozvoj nejrůznějších vědních disciplín v devatenáctém a dvacátém století však přinesl fakty o *objektivní* existenci *celostnosti* v přírodě a ve společnosti, a tedy o neudržitelnosti takového přístupu. Idealističtí filozofové na to reagovali mystickou koncepcí (celek je více než suma částí, je nepoznatelnou nemateriální existencí), v níž povýšili takto chápanou celostnost na základní vysvětlující princip všeho bytí [Smuts 1938]. Vycházejíce z ní, nebyli s to poskytnout speciálně vědním disciplínám tolik žádoucí gnozeologickou bázi pro zásadní řešení jejich konkrétních poznávacích problémů.

Tehdy zůstávala tato problematika na okraji zájmu marxistické filozofie a metodologie věd. V současné době je však na této půdě patrné zvýšené úsilí o vyrovnání se s uvedenými problémy [Afanasjev 1964; Abramova 1974]. Jejich uspokojivé řešení však nebude ani otázkou bezprostřední budoucnosti; základním předpokladem úspěchu je zde těsná součinnost představitelů speciálně vědních a obecně vědních disciplín s marxistickými filozofy.

Holistické výkladové schéma se úzce váže na taková závažná témata společ-

(8) Termín „holistický“ byl zvolen pro účely obecného označení problematiky dialektiky částí a celku. Nelze jej vztahovat k buržoazní filozofické škole holismu.

čenských věd, jako jsou (kromě jiného) *vztah jedince, skupiny, instituce a společnosti, diferenciací a integrace společenských činností, kvalitativní změny ve společenském vývoji, odcizení*.

Závěry

Jednotlivá výše uvedená výkladová schémata jsou samozřejmě začleněna do referenčního rámce materialistické dialektiky, která odhaluje nejobecnější zákonitosti vzniku, rozvoje a zániku totalit (např. společenských organických celků). Vývoj těchto totalit pojímá jako opakovanou diferencující se reprodukci jejich základních vývojových podmínek, odráží jejich jednotu a zároveň polaritu, rozporuplnost, rozpoznává a vysvětluje vztahy mezi stálým a proměnným v průběhu jejich vývoje.

Materialistická dialektika se ovšem uplatňuje jak při vysvětlování obecných zákonitostí vývoje objektivní reality, tak v samotném procesu poznávání této reality. Zelený [1979: 34] vymezuje tato užití pojmu *objektivní a subjektivní dialektika*. I když by bylo chybné přísně oddělovat uvedená dvě základní užití dialektiky (odporovalo by to povaze poznání, v němž se vždy prolíná jeho subjektivní a objektivní podmíněnost), je účelné se jimi zabývat, neboť mají specifické předměty zkoumání (příčemž lidské poznání jako předmět subjektivní dialektiky je jednou ze součástí objektivní reality jako předmětu objektivní dialektiky; jejího poznání se ovšem subjekt aktivně účastní).

Mluvíme-li tedy o dialektice ve vztahu k výkladovým schématům, máme tím na mysli *objektivní dialektiku*, dialektiku v ontologickém slova smyslu. Uplatněním subjektivní dialektiky (dialektiky v gnozeologickém slova smyslu) se budeme zabývat v následující části tohoto příspěvku, jež je věnována užití výkladových schémat v procesu vědeckého poznání. Upozorňujeme však znovu na skutečnost, že uvedené rozlišení je pouze relativní, neboť předpokladem aplikace objektivní dialektiky je mimo jiné i užití hierarchicky nižších „před-dialektických“ [Fil Korn 1963] výkladových schémat, které už ovšem samo předpokládá jejich koordinaci a orientaci prostřednictvím subjektivní dialektiky.

4. 3. Povaha vztahů mezi výkladovými schématy

Uvedená výkladová schémata jsou analytickými abstrakcemi, odvozenými z celku poznávacího procesu pro potřeby gnozeologické analýzy. Vyjadřují některé důležité, navzájem rozlišitelné a nepřevoditelné složky tohoto procesu. Nelze je proto nikdy s nadějí na úspěch užívat izolovaně; je třeba respektovat jejich návaznosti na jiná výkladová schémata nebo na další nástroje poznání (viz oddíl 3. 1.). Jejich relevance vyplývá ze schopnosti odrážet významné a rozšířené vlastnosti poznávané reality.

Pro konkrétní poznávací proces je charakteristické právě prolínání, simultánní aplikace jednotlivých výkladových schémat. To například znamená, že jednotlivá relační výkladová schémata se navzájem doplňují a že výkladová schémata vztahená k větším celkům reality v sobě vždy zahrnují (nikoli ovšem nutně všechna) relační výkladová schémata. Vzájemná závislost výkladových schémat větších celků reality je ještě výraznější — například teleonomické a holistické výkladové schéma se nemůže obejít bez systémového výkladového schématu. Objektivní dialektika pak v sobě zahrnuje všechna výkladová schémata a naopak, ve výkladových schématech (jsou-li užívána adekvátním způsobem) se prosazují prvky objektivní dialektiky (viz například vztah částí a celku v holistickém výkladovém schématu).

Důslednější gnozeologická analýza jako předpoklad gnozeologické syntézy

by si dokonce vynucovala sestavení a výklad vazbové matice jednotlivých výkladových schémat, kde by plastičtěji vynikly jejich afinity i kontroverze. Některá políčka takové matice na sebe soustřeďují dlouhodobou pozornost badatelů, jiná zůstávají na okraji jejich zájmu; všechna však reprezentují mimořádně nosná a zajímavá témata pro gnozeologii společenských věd. Zvláště aktuální jsou například tato: *vztah kauzálního a teleonomického výkladového schématu* [Frolov 1961; Makarov 1977]; (9) *vztah teleonomického a holistického výkladového schématu* [Miklin — Podolskij 1980]; *vztah všech výkladových schémat vztahených k větším celkům reality a dialektiky* [Javůrek — Zeman (eds.) 1979]. Nemůže přitom překvapit, že rozporuplnost poznávacího procesu nabývá někdy i na půdě marxistické filozofie a metodologie věd podoby potenciálních nebo i aktuálních konfliktů různých výkladových schémat. Zdrojem těchto konfliktů bývá většinou profesní zázemí badatelů nebo praktická potřeba řešit ten či onen dílčí poznávací problém v reálném čase.

4. 4. *Fundamentální role dialektiky poznání (subjektivní dialektiky) při aplikaci výkladových schémat*

Dialektika poznání (subjektivní dialektika) zaměřuje, organizuje a koordinuje užití obecných výkladových schémat v rámci užití všech nástrojů vědeckého poznání. Proto je v procesu poznání nezastupitelná. Nebudeme se zde zabývat nesnadným úkolem specifikace toho, jakým způsobem se v ní odráží objektivní dialektika. Tím se zabývá například Zeman [1978]. Pokusíme se pouze formulovat některé obecné principy jejího užívání v analytické i syntetické fázi vědeckého poznání.

1. V *analytické fázi* poznání lze aplikovat jakoukoli vhodně redukovanou kombinaci výkladových schémat a dalších poznávacích postupů. Zvolená kombinace poznávacích nástrojů je funkcí zobecnění dosavadních poznatků o vymezené oblasti společenské reality. Nemusí zde nutně docházet k využití dialektického způsobu výkladu skutečností, jsou užívány pouze zárodečné prvky objektivní dialektiky, obsažené ve výkladových schématech.

2. Jednou zvolená kombinace výkladových schémat, zvláště když je podpořena určitým formálním modelovým aparátem, do značné míry znesnadňuje reorientaci poznávacích aktivit; tato skutečnost může někdy vést i ke svéráznému „vytěšňování“ poznatků nezapadajících do užívaných poznávacích forem mimo poznávací záběr. Proto je proces volby určitého výkladového schématu nebo jejich kombinace velmi závažnou etapou vědecké práce.

3. Vzhledem k nekonečné bohatosti reality vzpírající se principiálně omezenému lidskému poznávacímu úsilí, nelze ovšem velmi často předem rozhodnout, která kombinace výkladových schémat je adekvátní. V takovém případě je nezbytné uplatnit variantní poznávací postupy, užívající odlišných výkladových schémat, resp. jejich kombinací, a srovnáním výsledků jimi zprostředkovaného poznání dospět k určitější představě o jejich adekvátnosti.

4. Proces poznání nebude nikdy přímý a jednoznačně určený: nelze vyloučit rozpornosti jednotlivých úrovní poznání, kontradikce, formulace chybných hypotéz, cesty po slepých uličkách poznání. Proto je nutno mít i odvahu k poznávacímu experimentu, doprovázenou ovšem spíše zdravou mírou metodické skepse než přesvědčením o konečném úspěchu.

5. Čím větší pozornost se soustřeďuje na poznání vývojových zákonitostí dané

(9) Rozlišení kauzální a teleonomické determinance bývá někdy obtížné — zejména v analýze ex post se skrývá nebezpečí přecenění kauzality na úkor cílovosti.

oblasti společenské reality, tím obecnější výkladová schémata je nezbytné aplikovat.

6. *Syntetická fáze* poznání klade zvláštní nároky na adekvátní uplatnění dialektiky. Předpokladem její vhodné aplikace je předchozí usilovné zkoumání reality založené na všech využitelných zdrojích poznání, včetně výkladových schémat. Dialektická syntéza je ve společenských vědách velmi nesnadnou záležitostí. Nelze jí dosáhnout vsazováním jednotlivých prvků reflexe skutečnosti do základních pouček materialistické dialektiky. Lenin [1953: 73n] v dané souvislosti upozorňuje na charakteristické Hegelovo přirovnání: „— jako táž mravní průpověď v ústech mladíka, jenž jí docela správně rozumí, nemá ten význam a tu plnost, jakou má v duchu životem zkušeného muže, jenž ji vyjadřuje veškerou silu v ní obsaženého obsahu. Tak se dostává logickému teprve tehdy pravého ocenění jeho hodnoty, když se stalo rezultátem vědecké zkušenosti; pak se duch představuje jako obecná pravda, ne jako zvláštní znalost vedle jiné látky a reality, nýbrž jako podstata všeho toho ostatního obsahu ...“ [Hegel III, 1833: 47].

7. Za všech okolností je třeba respektovat otevřenost vědeckého poznávacího procesu: historie vědy přináší důkazy o tom, že její rozvoj je doprovázen četnými vývojovými zvraty, dříve neznámými zobecněními nezařaditelnými pod výkladová schémata do té doby užívaná.

5. Výkladová schémata a zákony

Výkladová schémata se v praxi uplatňují jako specifické poznávací formy vysvětlující poznávanou skutečnost. Měla by tedy úzce navazovat na *zákony* jako na vědecké abstrakce nutných objektivních souvislostí jevů. Je proto nashodě otázka, do jaké míry s těmito zákony skutečně korespondují a zda je možno blíže specifikovat jejich vzájemné souvislosti.

Vyjdeme-li z Černíkova [1977] rozlišování tří typů zákonů, tzn. faktuálního zákona, idealizovaného zákona a imanentního zákona konkrétních celků, můžeme k nim přiřadit výkladová schémata a dialektickou syntézu způsobem naznačeným v tabulce 1. Přitom obsahem faktuálního zákona (zákona jevu) je jednoduchá identifikace jevu (bezprostřední skutečnosti), jeho trvalé stability, pravidelnosti, opakovatelnosti. Faktuální zákon splňují skutečné objekty.

Tabulka 1. Přirazení úrovní výkladových schémat stupňům vědecké poznávací činnosti a typům zákonů

Hierarchické stupně celkové poznávací činnosti ve vědě (podle Kuzmina)	Hierarchické úrovně výkladových schémat; dialektická syntéza	typy zákonů (podle Černíka)
1. úroveň: předmětné poznání	Výkladová schémata vztažená k relacím mezi jevy	Faktuální zákony
2. úroveň systémové poznání	Výkladová schémata vztažená k větším celkům reality	Idealizované zákony
3. úroveň syntetické poznání	Dialektická syntéza (10)	Imanentní zákony konkrétních celků

Legenda: ↓↑ přechody a prolínání

(10) Jak je zdůrazněno v textu, dialektika není omezena pouze na nejvyšší hierarchickou úroveň, její momenty prostupují všemi úrovněmi.

Obsahem idealizovaného zákona je myšlenková redukce jevové formy objektu na jeho abstraktní podstatu; idealizovaný zákon tedy vypovídá o souvislostech idealizovaných objektů. Taková myšlenková redukce může být několikanásobná a naopak, odvození faktuálního zákona z idealizovaného zákona se může realizovat řadou zprostředkujících mezistupňů.

Hierarchicky nejvýše postavené jsou *imanentní zákony konkrétních celků*, mající povahu forem (rozšířené) reprodukce základních podmínek jejich existence.

Je zajímavé, že tato typologie zákonů koresponduje s Kuzminovou koncepcí tří základních hierarchických stupňů celkové poznávací činnosti ve vědě.

Kuzmin [1976: 10n] totiž rozlišuje *předmětné poznání, systémové poznání a syntetické poznání*. Přestože je tato specifikace provedena na elementární rozlišovací úrovni, je možno se pro účely první orientace pokusit i o přiřazení jednotlivých hierarchických úrovní výkladových schémat k uvedeným stupňům vědecké poznávací činnosti a k typům vědeckých zákonů — opět viz tabulka 1.

Ve skutečnosti není přiřazení tak jednoznačné, jak by bylo možno na první pohled usuzovat. Dochází k četným přesahům ve styku jednotlivých úrovní poznání, zákonů, výkladových schémat a dialektiky; největší závažnost však podle našeho názoru má korespondence mezi nimi na shodných úrovních.

Šipky v tabulce symbolizují úzkou návaznost a podmíněnost jednotlivých hierarchických úrovní všech tří sledovaných hledisek.

6. Příklady užití výkladových schémat v praxi společenskovědního poznání

6. 1. Zkoumání aplikability modelů systémové dynamiky

V úvodu bylo řečeno, že základním motivem uvažování o výkladových schématech byla potřeba hlubšího zamyšlení nad aplikabilitou formálních modelových aparátů ve společenských vědách. Uvedu nyní ve zkratce závěry metodologické kritiky tohoto typu, týkající se tzv. modelů systémové dynamiky (Forrester [1971] a následovníci).(11)

Aparát modelů systémové dynamiky je možno bez nadsázky považovat za jednu z velmi obecných formalizačních procedur, které se daří zobrazovat strukturní i vývojové obrysy modelovaného společenského objektu zároveň. Bylo by však chybné spokojit se tímto konstatováním. Položme si o stupeň konkrétnější otázku: která výkladová schémata jsou tyto modely schopny reprodukovat?

Předobrazem klasické podoby modelů systémové dynamiky je kauzální výkladové schéma. Relace ztvárněné prostřednictvím modelových rovnic mají vyjadřovat jednoznačné, podstatné vlivové souvislosti mezi jevy a berou do úvahy i jejich časovou následnost. Věc je ovšem složitější: ne všechny příčiny a účinky jsou stále se vyskytující, měřitelné a vhodně indikované. Proto dochází k redukci modelového zobrazovacího záběru i pokud jde o toto výkladové schéma.

Vztahy současného vzájemného působení, interakce, zatím nelze modely daného typu vyjádřit přímo. Interakční výkladové schéma je pouze nedokonale nahrazováno analytickým oddělením vazby jevu *A* na jev *B* a jevu *B* zpět na jev *A*. (Tuto náhražku interakce je třeba odlišovat od identifikovaných a formalizovaných zpětných vazeb působících v reálném systému.)

(11) Nezabývám se zde kritikou výchozí společenskovědní teorie užitě při konstrukci známého Forresterova modelu světa, provedenou řadou marxistických filozofů a sociologů.

Ani kondicionální výkladové schéma nemá zatím naději na přiměřené ztvárnění v aparátu modelů systémové dynamiky.

Přejdeme-li k výkladovým schémátům vztahujícím se k větším celkům, pak se tyto modely jednoznačně hlásí k systémovému výkladovému schématu. Lze je koneckonců charakterizovat i jako jednu z aplikačních forem obecné teorie systémů. Jsou schopny zobrazovat prvky, jejich vlastnosti, vztahy mezi nimi, vlastnosti podsystémů i celého systému, vliv relevantního okolí na vnitřní prvky objektu; jsou schopny vyjádřit i hierarchické uspořádání objektu nebo jeho dekompozici na relativně nezávislé podsystémy. Strukturace, reprezentovaná modelem systémové dynamiky, je ovšem strukturací na dosti hrubé rozlišovací úrovni ve srovnání s některými jemnějšími modelovými postupy vycházejícími zejména z matematické statistiky (např. ve srovnání s analýzou vztahů v klasickém sociologickém empirickém výzkumu), které však za lepší strukturální přizpůsobení platí snížením nebo ztrátou vypovídací síly vztažené k časové dimenzi.

Holistické výkladové schéma se projevuje spíše v obecném přístupu samotné metody k objektu než v jejích zobrazovacích možnostech. Modely systémové dynamiky samozřejmě zobrazují — na rozdíl od ekonometrických a jiných modelů — různé stránky reality (např. technickou, ekologickou, ekonomickou, demografickou, sociální) zároveň. Přitom však dochází ke značné redukci a zjednodušení reálné složitosti modelovaných objektů. Postup modelové formalizace, sestávající ze „skládání“ jednotlivých rovnic do modelového celku, nevytváří dostatečnou oporu pro přijetí tvrzení o schopnosti modelu zobrazit holistický aspekt reality, spočívající v ovlivňování částí celkem a celku částmi. Celkové chování modelu je nesporně ovlivněno stavy všech součástí modelového zobrazení; není však vyjádřeno synteticky, nevytváří novou kvalitu, neodráží se nikam jinam než pouze zpět do stavů jednotlivých prvků.

Klasické aplikace modelů systémové dynamiky zcela opomíjely reálnou cílovost společenského života a nezabývaly se tedy potřebou uplatnit zde teleonomické výkladové schéma. Proto byly podrobeny silné kritice a v některých novějších aplikacích je možno se setkat se zajímavými pokusy o obohacení modelového aparátu v tomto směru, vycházejícími zejména z matematické teorie optimálních procesů [Pontrjagin a kol. 1964]. Lze je rozdělit do dvou základních směrů:

- a. Snaha o úplnou algoritmizaci rozhodovacích procesů v modelu.
- b. Budování modelů systémové dynamiky jako nástrojů otevřeného rozhodovacího procesu, usnadňujících interakci modelu s člověkem — řídicím pracovníkem. [Potůček 1980b].

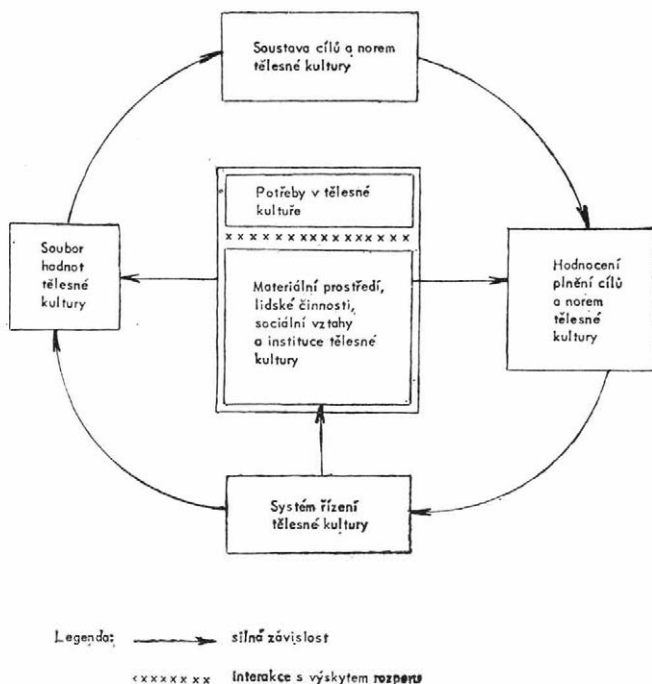
Metodologická kritika modelů systémové dynamiky vede k závěru, že v případě nutnosti aplikace jiného než systémového či kauzálního výkladového schématu je nezbytné nasadit kromě aparátu modelů systémové dynamiky také další modelové formalizace — pokud jsou pro relevantní výkladová schémata vůbec k dispozici — a řešit obtížný problém jejich integrace. Jde o podnětnou koncepci tzv. *multimodelování*, kterou u nás prosazuje zejména Habr [1976].

Další úvahy je vhodné rozvíjet tak, aby bylo identifikováno aplikační pole dostupných modelových formalizací a jejich kombinací pro jednotlivá výkladová schémata a jejich kombinace. Může jít například o hledání styčných bodů aparátu teorie katastrof [Thom 1975] a holistického výkladového schématu, postupů multikriteriální optimalizace a teleonomického výkladového schématu apod.

6. 2. Teleonomické výkladové schéma jako vztahový rámec výzkumu potřeb, hodnot, norem a cílů v tělesné kultuře

Jako konkrétní příklad aplikace výkladového schématu je možno uvést užití teleonomického výkladového schématu při koncipování výzkumu potřeb, hodnot, norem a cílů v tělesné kultuře ve vztahu k jejímu systému řízení. Toto schéma bylo včleněno do disponibilních poznatků marxistické teorie kultury, teorie tělesné kultury, sociologie a dalších společenskovědních disciplín (viz schéma 1).

Schéma 1: Teleonomické výkladové schéma tělesné kultury

Vyjádření dynamických vztahů mezi materiálním prostředím, lidskými činnostmi, potřebami, hodnotami, normami a cíli, jež jsou zabezpečovány specifickými sociokulturními mechanismy, je sice schematické a zjednodušující, na druhé straně však vytváří ohnisko umožňující integraci pohledů všech zainteresovaných vědních disciplín. Dovoluje také lépe utřídit a formulovat některé výchozí výzkumné hypotézy, které z něj jednak vycházejí, jednak jej dále doplňují a modifikují, jako jsou například:

1. Tělesná kultura je historicky zformovaná, dynamicky se rozvíjející, složitě hierarchizovaný a diferencovaný sociokulturní systém, vytvářející rámec pro uspokojování specifických potřeb jednotlivců, sociálních skupin, institucí i celé společnosti.

2. V teoretické i empirické rovině zkoumání je třeba vycházet z úzkého sepětí kategorie „potřeb“ (společenských, skupinových, institucionálních a individuálních) s celým komplexem souvisejících pojmů (jako jsou například pojmy „zájmy“, „motivace“, „funkce“ apod.) a neustále toto sepětí objasňovat.

3. Důležitým východiskem analýzy hodnot je jejich silná (i když ne vždy bezprostřední) podmíněnost manifestovanými i latentními potřebami existujícími v konkrétním sociálně kulturním kontextu. Hodnoty jsou ovšem ovlivňovány i celou řadou dalších determinant (na úrovni jedince například hodnotovými orientacemi interiorizovanými v průběhu socializace, vnějšími sociálními tlaky, stupněm poznání předmětu hodnocení, emoční situací atp.); vyznačují se i určitou mírou geneticky podmíněné vývojové autonomie a zpětným působením v oblasti potřeb. V konkrétních analýzách je nutno usilovat o identifikaci odrazu vlastností subjektu i objektu v hodnotícím vztahu a identifikovat i rozporné vztahy společenských, institucionálních, skupinových a individuálních hodnot.

4. Cíle a normy společenských subjektů participujících více či méně aktivně na tělesné kultuře představují více či méně složitou projekci přijímaných hodnot, popřípadě upevněných zájmů. Cíle reprezentují věcně a časově konkretizované budoucí stavy skutečnosti. Normy vyjadřují společenské regulativy činností. Také zde existují složité a někdy rozporné vztahy mezi společenskou, institucionální, skupinovou a individuální úrovní cílů a norem. Kvalita řízení tělesné kultury roste i v závislosti na míře využívání vhodně operacionalizovaných cílových a normativních kritérií.

5. Vhodným nástrojem optimalizace vztahu mezi potřebami a realizačními podmínkami může být soustava cílových a normativních kritérií, včetně stanovení způsobu hodnocení jejich plnění, chápána jako integrální součást prognostického a plánovacího subsystému systému řízení tělesné kultury.

Závěrem

V běžném chodu sociologické práce nebývá často příliš mnoho času zamýšlet se nad těmi poznávacími principy a postupy, které přesahují vlastní předmět sociologie a soustřeďují se na obecně vědní až filozofickou rovinu poznání. Je pravděpodobné, že mnohým sociologům se proto může zdát problematika výkladových schémat jako něco prakticky málo využitelné.

Pokoušíme-li se však odpovědně reagovat na zvyšující se nároky řídicí praxe na adekvátnost a relativní úplnost postižení struktury a vývoje společenských organických celků, nemůžeme se — až na výjimky — omezovat na postupy jediné vědní disciplíny a často dokonce ani na předmětný rámec společenských věd.

Je žádoucí nejen akceptovat všeobecné gnozeologické postuláty věcně i metodologicky jinak orientovaných disciplín, ale také usilovat o zobecňování jejich specifických, a nutně do značné míry jednostranných poznatků.

Pojednání o výkladových schématech je příspěvkem k řešení tohoto úkolu a jsem přesvědčen, že jejich aplikace může posléze významně zpětně ovlivňovat jak povahu otázek, které si sociologie klade, tak i adekvátnost jejich řešení.

Jde ovšem o problémy, u nichž nejsou dosud často známy spolehlivé cesty vedoucí k řešení ani tato řešení sama. Cílem statí je především podnítit další úvahy o možnostech integrace společenskovědního poznání.

Literatura

- Abramova, N. T.: *Celostnost i upravljenje*. Moskva 1974.
- Afanasjev, V. G.: *Problema celostnosti v filosofii i biologii*. Moskva, Mysl' 1964.
- Artjuch, A. T.: *Kategorial'nyj sintez teorii*. Kijev, Naukova dumka 1967.
- Balicki, W. — Dziamski, S. — Kmita, J. — Nowak, L. — Such, J. — Topolski, J.: *Zalozenia metodologiczne „Kapitalu“ Marxa*. Warszawa 1970.
- Bartoš, J.: *Problémy kauzální metody a historického výkladu pojmu*. Praha, Academia 1977.
- Beránková, S. — Potůček, M. — Zeman, M.: *Tvorba a využití komplexního modelu tělovýchovné organizace v ČSSR (část I, II, III)*. In: *Teorie a praxe tělesné výchovy*. Roč. 28, 1980, č. 8, 9, 10, s. 450–455, 550–554, 583–588.
- Bertalanffy, L. von: *General System Theory. Foundations. Development. Applications*. New York 1968.
- Blauberg, I. V.: *Problema celostnosti v marxistskoj filozofii*. Moskva, Vyssšaja škola 1964.
- Blauberg, I. V. — Judin, E. G.: *Stanovlenije i suščnost' sistémnogo podchoda*. Moskva, Nauka 1973.
- Bunge, M.: *Příčinnost*. Moskva, Izd. inn. lit. 1962.
- Celiščev, V. V.: *Filosofskie problemy semantiki vozmožnych mirov*. Novosibirsk, Nauka 1977.
- Černík, V.: *Problém zákona v marxistickej metodológii vied*. Bratislava, Pravda 1977.
- Čížek, Fr.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- Faifr, V. — Gál, F. — Grim, A. — Potůček, M. — Zeman, M.: *Komplexní modelování*. Praha, IMP ČSR 1978.
- Fedorenko, N. P.: *Komplexní národohospodářské plánování*. Praha, Svoboda 1976.
- Filkorn, V.: *Úvod do metodologie vied*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960.
- Filkorn, V.: *Pre-dialectical Logic*. Bratislava, Nakladateľstvo SAV 1963.
- Forrester, J. W.: *World Dynamics*. Cambridge, MIT Press 1971.
- Frolov, I. T.: *O pričinnosti i celesoobraznosti v živoj prirode*. Moskva, GIPL 1961.
- Habr, J.: *Prognostické modelování v hospodářské praxi*. Praha, SNTL 1976.
- Hegel, G. W. F.: *Wissenschaft der Logik*. In: *Hegels Werke*, Bd. III, IV, V. Berlin 1833–1834.
- Hempel, C. G.: *The Logic of Functional Analysis*. In: *Aspects of Scientific Explanation and Other Essays in Philosophy of Science*. New York 1965.
- Jasný, J.: *Problémy determinace a explikace v moderních vědách*. Hradec Králové 1970 (strojopis).
- Javůrek, Z. — Zeman, J. (eds): *Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.
- Jirásek, J.: *Organizační řízení (vývoj teoretické mysli)*. Díl I–V. Praha, ÚFS ČSAV 1976.
- Kant, I.: *Kritika čistého rozumu*. Bratislava, Pravda 1979.
- Kazakevič, T. A.: *Celesoobraznost i cel' v obščestvennom razvitiji*. Leningrad, Izd. Leningr. Univ. 1969.
- Klusoň, V.: *Cílový princip v celospolečenském plánování*. In: *Otázky plánování a řízení ekonomiky*. Praha, Academia 1978, s. 34–53.
- Kuhn, T.: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago 1970.
- Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Sociální efektivnost a sociální plánování*. Sborník. Praha, ÚFS ČSAV 1975.
- Kuzmin, V. P.: *Princip sistémnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva, Politizdat 1976.
- Lange, O.: *Celek a vývoj ve světle kybernetiky*. Praha, Svoboda 1966.
- Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Praha, SNPL 1953.
- Makarov, M. G.: *Katégorija „cel“ v marksistskoj filosofii i kritika tjeleologii*. Leningrad, Nauka 1977.
- Maruyama, M.: *Paradigmatology and its application to cross-disciplinary, cross-professional and crosscultural communication*. In: *Papers of the IXth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences*. Chicago 1973.
- Marx, K.: *Kapitál*. Praha, SNPL 1954–1956.
- Miklin, A. M. — Podol'skij, V. A.: *Katégorija razvitija v marksistskoj dialektike*. Moskva, Mysl' 1980.
- Mužik, J.: *Subjekt a objekt*. Praha, NPL 1964.
- Myrdal, G.: *Value in social theory*. London, Lowe and Brydone 1968.
- Nowak, St.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
- Piaget, J.: *Múdrosť a ilúzie filozofie*. Bratislava, Pravda 1977.
- Pittendrigh, C. S.: *Adaptation, natural selection and behaviour*. In: *Behaviour and evolution*. New Haven 1958.

- Pontrjagin, L. S. — Boltjanskij, V. G. — Gamkrelidze, R. V. — Miščenko, J. F.: *Mate-
matická teorie optimálních procesů*. Praha, SNTL 1964.
- Potůček, M.: *Možnosti uplatnění teleonomického výkladového schématu v komplexním
modelování. Náměty k pojetí komplexního prognosticko-plánovacího systému*. Vý-
zkumná studie SPEV III — 3.2. 12. Praha, OKM Sportpropag 1980a.
- Potůček, M.: *Zobrazení cílů v modelech systémové dynamiky*. Ekonomicko-matema-
tický obzor, XVI, 1980b, č. 3, s. 241—264.
- Potůček, M.: *Teleonomické výkladové schéma v modelování sociálního rozvoje*. In:
Sborník z 5. mezinárodní konference o systémovém inženýrství, Karlovy Vary,
ČSVTS 1981 (v tisku).
- Šadovskij, V. N.: *Обecná теорие системů а системové методы аналýзы vědeckého po-
znání*. In: Javůrek, Z. — Zeman, J. (eds.): *Dialektika а systémový přístup*. Praha,
Svoboda 1979, s. 155—170.
- Smuts, I. C.: *Die holistische Welt*. Berlin 1938.
- Stěpin, V. S. — Tomil'čik, L. M.: *Praktičeskaja priroda poznanija i metodologičeskije
problemy sovremennoj fiziky*. Nauka i téchnika, Minsk 1970.
- Tenzer, O.: *Základní formy determinace jevů*. Učební text VŠE, Praha, SPN 1968.
- Thom, R.: *Structural Stability and Morphogenesis. An Outline of a General Theory
of Models*. Massachusetts, Benjamin 1975.
- Ursul, A. A.: *Metodologické aspekty informace*. Praha, Academia 1975.
- Verworn, M.: *Die Frage nach den Grenzen der Erkenntnis*. Jena 1908.
- Zelený, J.: *Dialektika а systémové myšlení*. In: Javůrek, Z. — Zeman, J. (eds.):
Dialektika а systémový přístup. Praha, Svoboda 1979, s. 32—47.
- Zeman, J.: *Dialektika, informace а odraz*. Praha, Horizont 1978.

Резюме

**М. Потучек: Проблемы характера и применения интерпретационных схем в общест-
воведческом познании**

Статья посвящена роли схем интерпретации в процессе научного познания с ориен-
тацией на область общественных наук. Схемы интерпретации действительности пони-
маются как такие обобщенные формы организации познания, которые делают воз-
можным это познание, опосредствуют его и в то же время активно воздействуют на
него. Они необходимые, но не достаточные условия этого познания.

Отдельные интерпретационные схемы иерархически упорядочены. На самом низком
уровне абстракции находятся схемы интерпретации, описывающие отношения между
явлениями: причинные, взаимодействующие и условные схемы интерпретации. На
среднем уровне абстракции различаются системные, телеономические и холистические
схемы интерпретации. Самой общей схемой интерпретации является диалектика, ко-
торая содержится в зачаточном состоянии уже в схемах интерпретации более низкого
уровня абстракции и которая в то же время направляет, организует и координирует
их использование, дополненное другими инструментами познания.

Схемы интерпретации тесно корреспондируют иерархическим ступеням научной
познавательной деятельности (предметной, системной и синтетической) и типам законов
(фактуальному, идеализированному и имманентному, отнесенному к конкретным целям).
Они касаются в частности общенаучного и философского уровня научного познания
и создают тем самым, кроме прочего, почву для гносеологического анализа неформа-
лизованных и формализованных методов познания, применяемых в общественных
науках (включая моделирование) и для решения актуальных задач межотраслевого
сотрудничества.

Представленное понимание схем интерпретации является открытым в смысле воз-
можности дальнейшей разработки и обогащения.